

कुटूंबात वृद्धांची भूमिका : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा.महेंद्र बन्सीधर वैरागे

अॅड. बी.डी.हंबर्डे महाविद्यालय, आष्टी,
ता.आष्टी, जि.बीड.

प्रस्तावना :-

सामाजिक सुरक्षा ही पूर्वी बहुतेक कुटूंबाकडूनच मिळत असे. आजही पुर्वेकडील अविकसीत देशांत अपंग, एकाकी, वृद्ध व बेकार व्यक्तींना कुटूंबाचाच आधार असतो. अशा व्यक्तींचे पालनपोषण करणे हे कुटूंबातील विशेषतः एकत्र कुटूंबातील कर्त्या पुरूषाचे कर्तव्य समजले जात असे. परंतू अनेक कारणांमुळे अशा व्यक्तींची जबाबदारी स्विकारणे आधुनिक कुटूंबाला अशक्य होते. जागेची टंचाई, वाढत जाणारे जीवनमान व राहणी ही आर्थिक आणि पतिपत्नीकेंद्रित कुटूंबाचा स्वीकार ही मुख्यात्मक कारणे त्यामागे आहेत. अर्थातच आधुनिक समाजात वृद्ध एकाकी अगर बेकार व्यक्ती ह्या निदान दैनंदिन जीवनात तरी नात्यातल्या माणसांच्या, मुख्यतः स्वतःच्या मुलांच्या, आसत्याला पारख्या होतात. यातल्या काही व्यक्तींना स्वतःच्या मुलांकडून अगर नातेवाईकांकडून आर्थिक सहाय्य लाभत असेलही, तथापि ही उणीव नाहीशी करून अशा व्यक्तींच्या सुरक्षिततेची हमी स्विकारण्याकरीता आधुनिक समाजात अनेक सहकारी वा खाजगी संस्था निर्माण झाल्या आहेत. निवृत्तीवेतन, भविष्य निर्वाहनिधी, जीवनविमा, बेकारी भत्ता इ.वृद्धाश्रमांसारख्या संस्थांद्वारे एकाकी वृद्धांची काळजी घेतली जाते. तथापि वृद्धांच्या प्रश्नांचे ताण सर्वच समाजात आहेत भारतासारख्या देशात ते अधिक आहेत.

वृद्धांची लक्षणे :-

- आजारी असल्यासारखे वाटणे पण आजारी नसणे.
- वृद्धांना चांगले स्वास्थ्यपूर्ण वाटणे ही दुसरी शक्यता असते.

या दोन सत्यतावर वृद्धांचे दैनंदिन व नैमित्तिक व्यवहार अवलंबून असतात. वृद्धत्वाबरोबर अपंगत्व येणे ही एक कसोटी असते. केट्झ या शास्त्रज्ञाने तयार केलेली 'क्स कसोटी'यानुसार दैनंदिन (Daily) क्रिया (Activity) अंघोळ करणे, कपडे घालणे, हाताने जेवणे, दार उघडून आलेल्यांशी बोलू शकणे, फोन घेणे, एका जागेहुन दुसऱ्या जागी कोणाच्या आधाराशिवाय जाता येणे या क्रिया वृद्ध व्यक्ती करू शकत असेल तर ती अजून अपंग झालेली नाही वा वृद्धत्वामुळे येणारे अपंगत्व तिच्यात आलेले नाही असे मानण्यास हरकत नाही.

वृद्धांच्या शारिरीक समस्या :-

सतत काहीतरी दुखत राहणे, अशक्त वाटणे आणि अपचण, दम लागणे, शैचास साफ न होणे या तक्रारी असतात.

दात पडल्यावर अन्न असुनही मजा लुटता येत नाही. पूर्वीप्रमाणे कडक, कुरकुरीत, तळकट पदार्थ खाता येत नाहीत. अपघात होवुन हातपाय व अन्य अवयव निकामी झाल्यास दवाखान्यात दाखल व्हावे लागते. कॅन्सर, च्दयविकार, आतड्यांचे आजार, मुत्रपिंडाचे आजार, मोतीबिंदु व अन्य नेत्रविकार इ. आजारी असलेली वृद्ध माणसे दीर्घ मुदतीपर्यंत आजारी व अंथरूणावर खिळून पडतात. मृत्यु ओढावण्यापूर्वीची क्लेषदायक अवस्था ६५ वर्षांनंतर बहुतेकांना येतेच. ७०-७५ नंतर आजारी न पडणारे वृद्ध क्वचितच आढळतात. साधरणतः ३ प्रकार आढळतात.

१. ६५ ते ७५ वर्षे तरूण वृद्ध
२. ७५ ते ८५ वर्षे वृद्ध आणि
३. ८५ हुन अधिक वय झालेले वृद्ध असतात.

भारतातील बऱ्याच वृद्धांमध्ये जे ७५ वर्षे ओलांडतात ते ८८-९० पर्यंत थोड्या फार आजारांना तोंड देवू शकतात. अमेरिका आणि इतर प्रगत देशात

मात्र १०० वर्षांच्या पुढे जगणारे वृद्ध आहेत. जपानमध्ये शंभरी ओलांडणारे सर्वात जास्त वृद्ध आहेत. ऑस्ट्रेलियन सरकारने ज्येष्ठ नागरीक कल्याण मंत्रालय स्थापन केले आहे. सुधारलेल्या आरोग्य सुविधा सवलतीने समाजापुढे दोन यक्ष प्रश्न उभे केले. एक वाढत्या लोकसंख्येचा तर दुसरा वृद्धांचा. वाढत्या वैद्यकीय उपचारांमुळे स्वातंत्र्य मिळताना असलेले सरासरी वयोमान जवळजवळ ४० टक्के पर्यंत वाढलेले आहे. दरवर्षी या संख्येत व प्रमाणात वरचेवर भर पडत आहे. एकाच घरात सेवानिवृत्त आईवडील, तर स्वेच्छानिवृत्ती घेतलेला मुलगा अशी कुटूंबव्यवस्था निर्माण झाली, करिअरच्या मागे पळणारा नातू व त्याची बायको असा चमत्कारीक त्रिकोण, चौकोन निर्माण झाला. अन चार पिढ्यांचा संग्रह एकाच घरात झाल्यावर मग कुठल्याही कारणावरून संघर्षाची ठिणगी पडली की, घरातले वृद्ध या आगीत होरपळून निघतात. वृद्धत्व ही अवस्था ही एकदा जळण्यासारखी नसून सतत धुपणाच्या आगीसारखी असते.

फावला वेळ :-

अचानक सेवेतून निवृत्ती आणि धावपळीच्या जीवणातील निवृत्तीमुळे वेळ जाण्यासाठी खूप कठीण असतो. फावल्या वेळेत काय करावे आणि काय नाही हे समजत नाही. रिकाम्या मनात वेगवेगळे विचार थैमान घालत असतात. याकरिता मनाची गुंतवणूक हा सगळ्यात मोठा प्रश्न आहे. एका सोसायटी, गल्लीतील ज्येष्ठ नागरीक एकत्र येवून अनेक समाजउपायोगी उपक्रम राबवू शकतात.

वृद्धावस्थेतील वृद्धांची मानसिकता :-

वृद्धांची मानसिकता ही वयोमानानुसार बदलण्याची आवश्यकता असते. त्याप्रमाणे आजच्या काळातील नातू, मुले, सुना यांच्या आवडी निवडी यातून होणारा संघर्ष हे आजच्या कुटूंब व्यवस्थेतील सामान्य प्रश्न दिसून येत आहे. जेथे आपले मुलेबाळे राहतात तेथेच आपले भावविश्व निर्माण करून तिथेच स्वतःला गुंतवून घ्यावे लागते. आपण मुलामुलींपासून जेवढे दुर राहण्याचा प्रयत्न करू. तितके मुलाबाळांशी मानसिक अंतर वाढणार आहे. दुरावा निर्माण होणार आहे व हा दुरावा तुम्हाला क्षणाक्षणाला जाळणार आहे. याकरिता पुढील पिढीशी जेवढे जमवून घेता येईल तितके जमवून घेणे, अधिक हितकर ठरेल. नव्यापिढीच्या आनंदात

सामील व्हा, नकारार्थी भूमिका सोडा, आमच्या वेळेस असे नव्हते. आम्ही असे नव्हतो, जुने ते सोने ह्या सर्व गोष्टी विसरा.

कौटुंबिक संबंध :-

कुटूंबात वयोवृद्धांची सोय फार विशेष लक्ष देवून केलेली आपणास दिसत नाही. त्यांच्या ध्येयहीन, ईच्छाहीन, रसहीन, जगण्याला कितीही रंग चढवा आता ते फार काही आनंदादायी ठरू शकत नाही. आपल्या मुलांना लहानपणापासून तळहाताच्या फोडाप्रमाणे जपलेला तोच मुलगा ध्येयप्राप्ती नंतर तो स्वतः घर सोडतो किंवा आई वडिलांना तरी घराबाहेर काढतो हा वृद्धांना न सोसणारा धक्का असतो. स्वतःच्या जीवनातील मोलाच्या आनंदाच्या क्षणावर पाणी सोडून बांधलेल्या घराचे हे विदारक चित्र बघून मन काय म्हणत असेल याची कल्पनाच न केलेली बरी सध्याच्या वयातील, मध्यमवयातील सर्वांना आपल्या वृद्धापणाच्या संकल्पनाच बदलायला हव्यात.

वृद्धाश्रम :-

वृद्धाश्रमाची संकल्पना सुरवातीच्या काळात थोडी वेगळी वाटली पण आजच्या काळामध्ये ती आवश्यक बाब झाली आहे. आज फक्त त्याचे व्यवस्थापन कसे असावे हे जास्त महत्वाचे दिसून येते. वृद्धांना वृद्धापकाळात मानसिक आधाराची अत्यंत आवश्यकता असते. त्यात ते वृद्धाश्रमात कुटूंबाच्या सर्व सदस्यापासून दुर असतात. त्यांना एकांत नकोसा वाटतो यातच वृद्धाश्रमामध्ये मनोरंजनाची साधने, आवश्यक बाब आहे. त्याच बरोबर सामाजिक संघटना, सेवाभावी संस्था यांनी विविध उपक्रम या आश्रमात राबवावे तसेच त्यांच्या मतदानासाठी स्वतंत्र व्यवस्था सुध्दा आश्रमात करावी जेणेकरून त्यांना मतदान करणे सोईचे होईल.

युवकवर्गाचा आधार :-

घरातील वृद्ध व्यक्ती ही कामाची नाही असे न म्हणता तो एक अनमोल ठेवा आहे. त्याला जतन करावे. समाजातील काही स्त्रीया ह्या दुसऱ्याच्या कुटूंबात नेहमी हस्तक्षेप करताना आपण पाहतो. कॉलनीतील काही मैत्रीणी बाहेर जेवायला, फिरायला जाताना सगळ्यात चर्चा होते तेंव्हा हस्तक्षेप करणारी स्त्री त्यांच्या घरी सासु-सासरे असतात त्यांना तीला पहावे लागते म्हणून ती आपल्यासोबत येत नाही. म्हणून तीला अवमानीत करतात. यातून अशा सार्वजनिक

जीवनात केलेल्या शोरेबाजीमूळे दुसऱ्याच्या कौटुंबिक जीवनात काय संघर्ष उद्भवतात याच विचार कुणीही करत नाही. वृद्ध सासु-सासऱ्यास सांभाळणारी स्त्री ही काय गुन्हेगार आहे काय? परंतू अशा समाजकंटकांना प्रतिबंध घालता आला पाहिजे परंतू शोकांतीका अशी आहे की अजुन तरी अश्या प्रकारच्या समस्यांवर उपाय करता आला नाही.

वैद्यकिय शास्त्राचा जनक हिप्पोक्रेटीक यास सहमती देत नाही. मुळात ही कल्पनाच अमानवी वाटते. स्वतःचा विधी स्वतः कार्यक्षमतेने न करता येणे ही एक मोठी समस्याच आहे. ही समस्या वृद्धाश्रमाच्या प्रशासनालासुद्धा भेडसावत आहे. या कार्यासाठी मनुष्यबळाची कमतरता सुद्धा जाणवत आहे. त्या अनुषंगाने स्वतःची कार्य स्वतः करणाऱ्या वृद्धांची काळजी घेण्यासाठीचा भीषण प्रश्न आ वासून समाजापुढे उभा आहे हे मात्र नक्कीच.

वृद्धांनी आता बदलायला हवे. कसे वागावे याची संहिता नवीन करावयास आहे. वृद्धांनी नकारात्मकता बाजूला ठेवावी. आमच्या काळात असे नव्हते, आम्ही असे वागत नव्हतो, या काळात संस्कृती बिघडत चालली आहे. जुने तेच सोने असे नकारार्थी विचार सोडून द्यावे, वृद्धांची भूमिका मार्गदर्शकाची असावी, त्यांना कुटूंबातील व्यक्तींनी प्रेरणा द्यावी, प्रोत्साहित करावे हीच भूमिका वृद्धांनी घ्यावी.

संदर्भ :-

१. भारतीय समाज प्रश्न आणि सस्मया, डॉ. सुधा काळदाते, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
२. Goode W.J., The Family, New Delhi 1965.
- 3- Bell, N.W.; Vogel, E.F.Ed. A Modern Introduction to the Family, New York, 1968.
४. सामाजिक संस्था, डॉ. दा.धों. काचोळे / कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद पृष्ठ क्र. ४९
५. ग्रामीण समाजशास्त्र, सावरगावकर अरूणा/ मोरे दादासाहेब, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.

